

HÁBORÚ ÉS NÉPESSÉG A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON (16–17. SZÁZAD)

H. NÉMETH ISTVÁN

A 16–17. század egyik legjobb ismerője, a 20. század elejének magyar történelmi tudatát döntően meghatározó kiváló történészünk, Szekfü Gyula ma akár bestsellernek is nevezhető összefoglalójában a korszak ember által megváltoztatott természetföldrajzi jellemzőit a következőképpen fogalmazta meg. *„A magyar földnek ez elvadulása a török hódoltság területén már a 16. század közepén megállapítható. Egyenes következése annak, hogy Győr – Buda – Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is...”* Az Alföld természetföldrajzi változásait a következőképpen mutatta be: *„Ez a változás csak a török hódítás következményeként állott elő. A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. ... 25–30 falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt. Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, ... az Alföld egy nagy ugarrá vált. ... De ez a pusztaság csak most lett igazán pusztaság... tipikus ponthusi pusztaság, másodlagos, emberkéz formálta, azaz emberpusztítástól létrehozott kultúrformáció... Ugyanezen ok más vidéken, más geológiai és növényföldrajzi előzmények után másként hatott, de a korábbi kultúrviszonyokhoz képest ott is hanyatlást, pusztulást hozott magával.”* Hans Dernschwam útinaplója alapján a hódoltsági területekről a következő képet festi Szekfü: *„Emberi lakóhelynek nyoma sincs, az utasok első és uralkodó benyomása a borzasztó magányosság, az elhagyatottság érzete. ...a lovon vagy tengelyen járó utas észre sem veszi, hogy Magyarországból átkerült a Balkán-félszigetre, mindenütt ugyanazon égetés, pusztítás, elhagyatottság képe... A tizenötéves háború a pusztítást csak még súlyosabbá tette s egyúttal területi mértékét is kibővítette: Budától északra, keletre eső vidékek, a Tisza – Körös – Szamos szöge ekkor váltak hasonlóképpen lakatlanná...”* Az egyébként is bő vízhozamú folyókkal határolt vidékekre a hódoltsági jellemző tájként a mocsarat tekintette, mivel: *„A török korszakban itt is elhagyja a földet a dolgok értelmes szabályozója, az ember, a vizek úr nélkül terjeszkednek, s versenyt fáják fel a homokkal, a bozóttal, a korábban emberi lakhelyeket, a mezőgazdasági kultúra helyeit... A Duna és kiöntései miatt az elmocsarasodás nagy léptekkel halad előre, az erdők a mocsarakban elpusztulnak, visszafejlődnek, a talajnedvesség abnormissá lesz,*

*forró napok hideg éjszakákkal váltakoznak s a mocsaras kigőzölgések rosszindulatú lázakat, járványokat termelnek. ...megállapíthatjuk, hogy itt a nyugati és közép-európai történetben szinte páratlan eseményekkel állunk szemben. ...a történetek összefüggését tekintve nem a természet győzte le az embert, hanem az ember maga adott át a természet vad játékának egy régi, százados munkával kultúrált területet. Kelet és Nyugat küzdelmében a rabszolgotartó török állam ragadván magához a győzelmet, a magyarság európai civilizációjának nyomai is kipusztultak, s helyükön a talajviszonyok fentírt változásai következtében kultúrától mentes, kultúraellenes pusztát terjedt szét.*¹

Hans Dernschwam 1553-ban saját költségen csatlakozott a szultán színe elé járuló, Verancsics Antal és Zay Ferenc vezette királyi követséghez, hogy az egykor a Fuggerek, majd a Magyar Kamara szolgálatában álló bányahivatalnok igaz humanistaként a saját szemével vizsgálhassa meg az Oszmán Birodalmat. A sűrű településhálózathoz, nagy városok látványához szokott utazó szerint a hódoltsági területeken „minden felperzselve, elpusztítva.” A magyarországi viszonyokat, de főként a fejlett bányaműveléssel jellemzett alsó-magyarországi bányavárosokat jól ismerő Dernschwam az út mentén fekvő településekről, az általában mezőgazdasággal, állatkereskedelemmel foglalkozó mezővárosokról siralmas képet festett. „Baja — palánkkal övezett, viskókból álló mezőváros. Szeremlén egy romos templom és néhány házacska.... Bánmonostor: Szép fekvésű, de elpusztult, elnéptelenedett hely. ...a táj mindenütt szép, de lepusztult, lakatlan, sok az elhagyott falu. Mindent egybevetve: bárhová nézzen is az ember, a természettől gazdagon megáldott tájat lát — de minden sivár, megműveletlen és vigasztalan.”²

Az utazó feljegyzéseit a késő utókor történészei általában minden kritika nélkül fogadták el. Ennek több oka volt, de ez részben abból adódott, hogy a 19. században éledező magyar történetírás nagy alakjai, mint Horváth Mihály, valamint a 20. század első negyedének nagy forrásbázisra támaszkodó, közismert, és megnyerő stílussal, szinte regényesen megírt kisebb-nagyobb tanulmányaival a történeti közvéleményt döntően meghatározó Takáts Sándor Habsburg-ellenességét kellő mértékben támasztotta alá. Furcsa mód az általuk képviselt szemléletet később is átvették, hiszen ez pontosan illeszkedett a marxista történészek Habsburg-ellenességéhez.³ Az elpusztult ország képe az utóbbi

¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. köt. Bp., 1935. 349 – 469.

² Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos Bp., 1984. 141.

³ Jó példa erre: Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 12. Bp., 1896.; Acsády Ignác: *A magyar adózás története 1598–1604-ben*. Bp., 1906. (Értekezések a történeti tudomány köréből XX/6.), ill. Takáts Sándor: *A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása, Szegény magyarok*, Bp., é.n.; Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 7. (1900) 97–122., 145–176., 193–222., 241–273., 289–319.; Takáts Sándor: *A magyar tőzsérség pusztulása, Budapesti Szemle* 201. (1926) 333–357.; Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Bp., 1961. Szerk.: Benda

évtizedek történetírásában, elsősorban Zimányi Vera, Szakály Ferenc, illetve Gecsényi Lajos gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásainak köszönhetően, némileg módosult.⁴ A kutatás mind inkább előtérbe helyezte az egykorú szemtanúkat, és publicistákat, akik a 16. századi Magyarországról teljesen más képet festettek. Bornemissza Péter, Tolnai Fabricius Bálint vagy Heltai Gáspár versei, elmélkedései, imádságai és szónoklatai mind arról tanúskodnak, hogy az ország gazdaságilag virágzott, marhatartása és állatkereskedelme olyan gazdagságot teremtett, amely szinte a Brodarics István által leírt középkori Magyarország képét hozza ismételtelen az olvasó elé. A legjellemzőbbnek Wattay Ferenc 1604-ben keletkezett verses visszatekintését tekinthetjük, amelyet Zimányi Vera fedezett fel, miszerint: „*Sok szép gazdagsággal ez föld rakva vagyon vala, / Rajta sok szép város s roppant falu vala, / Ezt sok szép vénember s polgár lakja vala, / Ifjú népe erős medve módra vala. ... Vége-széle az sok baromnak nem vala, / Szegény ember köztük, ha száz barma vala, / Nehány országot hússal tartanak vala, / Nálók az baromnak már böcsi nem vala.*” Miután a történeti közvéleményben még ma is erősen tartja magát a pusztaság, az állandó pusztítás korábban megrajzolt képe, a Wattay-féle „országimázs” hihetetlennek, elfogultnak tűnhetne, ha Zimányi Vera, de főként Szakály Ferenc kutatásaiból nem ismernénk meg azokat a tényeket, amelyek megerősítik, s több ponton igazolják Wattayt, illetve a tobzódást mélységesen elítélő többi református lelkész. Szakály Ferenc hét éve elhangzott, és nyomtatásban is megjelent előadásában a 16. századot „a vállalkozás első virágkoraként” mutatta be, ahol megjelent a kereskedelmi lehetőségeket megragadó, vállalkozó szellemű, „új arculatú pa-

---

Kálmán; Takács Sándor: Duskás Ferenc debreceni kalmár és főbíró élete, In *A magyar múlt tarlójáról*, Bp., é. n. 53–72.

⁴ Gecsényi Lajos: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében, *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 7. (1981) 99–112.; Gecsényi Lajos: Keletmagyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban, *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 18. (1991) 25–36.; Gecsényi Lajos: Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 35. (1993) 279–295.; Gecsényi Lajos: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez), *Századok* 129. (1995) 767–790.; Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században, *Századok* 129. (1995) 767–790.; Szakály Ferenc: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft, In Pickl, Othmar (szerk.): *Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz, 1971. 235–20272. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.); Szakály Ferenc: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 356–186.; Szakály Ferenc: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez, *Archívum* 12. (1990) 122–145.; Szakály Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*, Bp., 1994. (História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.); Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*, Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); Zimányi Vera: *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*, In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.), *Magyarország története, 1526–1686.*, Bp., 1987. 353–392.; Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650.* Bp., 1976. (Értekezések a történettudományok köréből új sorozat 80.); Zimányi Vera: Die Wirtschaftliche und Soziale Entwicklung der Städte Ungarns im 16. Jahrhundert In Rausch, Wilhelm (szerk.), *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*, Linz/Donau, 1980. 129–141.

raszt–polgárság”. A korszakban azon nagybirtokosok szerepe dominált, akik a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva mezőgazdasági termékeikkel csatlakoztak az országot jellemző gazdasági pezsgéshez. Későbbi példák jól mutatják, hogy az egész korszakot tekintve ezek a családok voltak azok, amelyek a török kihívás teremtette állapotok közepette nemcsak hogy talpon tudtak maradni, de a királyi Magyarország politikai életét is hosszú távon meghatározták.⁵

Mindemellett kétségtelen, hogy a 16. század elejétől lényegében a 18. század első évtizedéig húzódó háborús állapotok döntően meghatározták az ország mindennapi életét, és ezzel együtt további fejlődését. Magyarország tartós hadszíntérré vált, és ezen a nagyobb hadjáratok közti békék sem változtattak, csupán a fősergek csatározásaitól, és (ami még pusztítóbb következményekkel járt) hosszú időn keresztül való itt táborozásaitól mentesítették a hódoltsági és magyarországi területek lakosságát.⁶ A települések felégetése, a falvakban, mezővárosokban és városokban tapasztalható foghíjakra befektetett tőke, a termelési eszközök és a termés feldúlása, elrablása (tegyük hozzá: mindkét részről előforduló gyakorlat), a gazdasági és társadalmi összeköttetések finom hálózatában bekövetkező veszteségek mind csak azt a hasznot emésztették fel, amit a külkereskedelem előnyeit kihasználó paraszt-polgárság megtermelt és felhalmozott. Az ország magyarlakta területei kikerültek abból az övezetből, amelynek népessége éppen ekkoriban nőtt a korábbi kétszeresére-másfélszeresére.⁷ De nemcsak ez okozott beláthatatlan következményeket a magyar gazdaság és társadalom további fejlődésében. Magyarország állandó hadszíntérré válásával, valamint azzal az igénnyel, hogy megszabaduljon idegen hitű hódítóitól, különösen fontossá vált ennek a történeti tényezőnek a jelentősége. Szakály Ferenc szavaival élve: „Magyarország fejlődésének következő két évszázadát csupán a hadsereg–háború és gazdaság–társadalom kölcsönhatásában lehet vizsgálni.”⁸ Azt hiszem, ez a kora újkori magyar társadalom és állam történetének egyik kulcsmondata. Magyarország politikáját, a Habsburg uralkodók elképzeléseiben elfoglalt helyét, alapvető viszonyait az állandó állóháború határozta meg. Ha csupán a kamarai várbirtokok udvarbíráinak számtalan jelentését vennénk figyelembe, az ország helyzetére, gazdasági jellemzőire egyértelműen a „hadi gazdálkodás” szóösszetétel lenne a legkifejezőbb. De nemcsak a várbirtokok váltak eme hadi gazdaság részeivé. Az ország egésze azt a célt szolgálta, hogy a terjeszkedő és becsapásaival nyugtot nem hagyó örök ellenféllel (*Erbfeind*) szemben helyt álljon. Az az ország, amely Nándorfehérvár és Buda elvesztével mindössze egy hosszan elnyúló sávra tá-

⁵ Szakály, 1994. i.m.

⁶ Vö. a tizenötéves háború idején tartott országgyűlések rendi panaszaival az idegen katonaság pusztításai miatt. Kató Sándor: *Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig*. Győr, 1908.

⁷ Szakály, 1994. i.m.

⁸ Szakály, 1994. i.m. 33.

maszkodhatott, az, amelyik korábbi államegységét sem tudta megtartani az Oszmán Birodalommal szemben akkor, amikor még azokkal a területekkel is számolhatott, amelyek immáron ellenfelének adóztak. A védelmi rendszer ellátását pedig (ez már egészen bizonyos) a Magyar Királyság egymagában nem fedezhette. Ha erre a déli védelmi vonal birtokában sem volt képes, az ország belsejének elvesztével még a reményét is feladhatta, hogy önerejéből előteremthesse a védelemhez szükséges pénzt — nem is beszélve egy esetleges visszahódító háborúról.⁹

Nehéz megítélni, hogy a Magyar Királyság mohácsi veresége milyen következményekkel járt általában az országot tekintve. Jóval a statisztikai kor előtti korszakról lévén szó nem hagyatkozhatunk egyedül azokra az összeírásokra, amelyek egykoron nem statisztikai, hanem gazdasági – rendi – államigazgatási szempontoktól vezéreltetve készültek. Ezek forrásértéke és pontossága részben emiatt, részben már elkészítésükkor tapasztalt hiányosságai miatt vitatható.¹⁰ Miután a Magyar Királyság a 16. század végére három államegységre (Habsburg fennhatóság alatt álló ún. királyi Magyarország, a hódoltság, és az Erdélyi Fejedelemség) bomlott, a három állam eltérő adóigazgatása egymástól eltérő összeírásokat produkált, éppen ezért főként a hódoltsági és a magyarországi források eltérő volta miatt nehéz az összehasonlítás. A forrásokból kiemelhető adatokból nyerhető demográfiai rekonstrukció mindezek miatt igen nehézkes, mivel mind az egykorú adószedők által megszámlált adóegységek, mind pedig az utókor által használt kiszámítási módszerek gyakorta változtak. A különböző összeírások mellett különféle nem statisztikai forrásokat (útleírások, beszámolók, jelentések, illetve kérvények) is vizsgálni kell, amelyek megbízhatósága igencsak kérdéses. Láthattuk, hogy Hans Dernschwam beszámolójából teljesen más kép tárul elénk, mint az egykorú prédikátorok leírásaiból. A főként a háborús pusztításokat felemlető kérvények szintűgy elfogultnak tekinthetők, hiszen eleve azért készültek, hogy a kérvényező az őt ért károk miatt különféle engedményekben részesítsék. További problémát jelent, hogy az ország határai ekkor teljesen bizonytalanok, az egyes államok (Magyarország, Erdély, hódoltság) határai, államszervezetük által lefedett adózók, alattvalók száma mindig az adott helyzettől függő. Az adóztatásra kényszeríthető falvak száma ugyanis abszolút eltérő, függött a pillanatnyi általános és helyi politikai helyzettől, helyi hatalomtól. A vegyes adózású, tehát mindkét, vagy mindhárom állam által adó-

⁹ A Habsburg Birodalom szükségszerű segítségére Szekfü Gyula hívta fel először a figyelmet. Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. 3. köt. Bp., 1935. 124–161. Vö. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38. (1996) 163–217.; Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez, *Keletkutatás* 1995: tavasz 61–86.

¹⁰ Kovacsics József (szerk.) *A történelmi statisztika forrásai*. Bp., 1957. A korszak összeírásairól ld.: Bakács István: A dicális összeírások In Kovacsics 1957. i.m. 51–81., Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történelmi statisztika forrásai. In Kovacsics 1957. i.m. 82–118., Maksay Ferenc: Urbáriumok. In Kovacsics 1957. i.m. 119–144.

zói közé számított területek, falvak, és az adózó népesség számát pedig ugyan-ezen tényezők határozták meg. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy mindezek miatt teljesen pontos adatokkal sosem fogunk rendelkezni, és az ország demográfiai helyzetéről mindössze egy-egy jobban adatolt időszakban keletkezett források alapján készített számításokból, becslésekből fogunk valamilyen képet nyerni.

Fentiekből érthetővé válik tehát, ha a szakirodalomban teljesen különböző népességi adatokat tartalmazó becslésekkel találkozunk. Mint azt Zimányi Vera megállapította, a korszak népességszámításai a középkorvégi, és 18. századi számításokat veszik alapnak, így azok változásai egyben a kora újkorra megállapítottakat is jelentősen módosítják.¹¹ A középkori Magyarország népessége szinte felmérhetetlen, a kutatások–becslések mintegy 3–3,5 millió főre teszik az ország lakosságát, melynek 70–80 százaléka lehetett magyar, a többi más nemzetiségű.¹² Részben ebből a becslésből kiindulva, részben pedig a rendelkezésre álló források alapján a 16. század végi népesség létszáma közel megegyezhetett ezzel a számmal, de a Zimányi Vera által becsült 4–4,5 millió fő is elképzelhető.¹³ Abban, hogy Magyarország 16. század végi népessége nagyjából megegyezhetett a 15. század végivel, vagy az európai trendhez képest csak kis mértékben nőtt a század folyamán, döntő szerepe volt az Oszmán Birodalom támadásának, a háborús pusztításnak. A háború ugyan nem járt totális pusztulással, hiszen például Észak-Magyarországon a lakosság létszáma egy évszázad alatt mintegy megduplázódott, Erdély (természetföldrajzi jellemzői kapcsán) viszonylag védett volt, azonban a délvidéket súlyos veszteségek érték. A háború pusztításai azonban nem állandóan érték az ország népességét, hanem szinte lökészerűen. A tényleges pusztulás leginkább a hadjáratok idején történt. A seregek által érintett területek lakossága részben a bekövetkező embervesztés, részben az elvándorlás miatt csökkent, és érte el a mélypontot. A nyugalmasabbnak tekinthető megszállási időszak azonban jóval békésebb volt, mint eddig hittük. A hadjáratok során érintett lakosságban már éltek azok a védekezési mechanizmusok (menekülés mocsarakba, védett helyekre költözés, az állatok elhajtása, eszközök mobilizálása), amelyek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ne szenvedjen olyan veszteségeket, mint eddig hittük. A földhöz, termelőeszközeikhez való ragaszkodás ekkor még oly nagy volt, hogy

¹¹ Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfiatörténeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*, Bp., 1997. 193–196.

¹² Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 135–161., ill. Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics 1997. i.m. 93–110.

¹³ Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.) *Magyarország története, 1526–1686.*, Bp., 1987. 285 – 391., 287 – 297., ill. Bakács István: A török hódoltság korának népessége. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Bp., 1963. 115–142.

történtek visszaköltözések, és a népességében megcsappant települések lakossága közel feltöltődött, de (ellentétben Európa más országaival) nem nőtt.¹⁴

Az újabb kutatásoknak köszönhetően a hódolt vidékek 16. századi népességéről, migrációs jellemzőiről jóval több adattal rendelkezünk, így a háborús pusztítások és az országra zúduló támadások hatásait a korábbiaknál jóval hitelesebben tudjuk felvázolni. A hódolt városhálózat népessége a török összeírások szerint lényegesen nem csökkent, de – hangsúlyozzuk – nem is nőtt. A legnagyobb városok (Tolna, Kecskemét, Szeged, Buda, Temesvár) átlagosan 7–8000, néhol 10 000 fős népességűek voltak, így a királyi Magyarország szabad királyi városaival mindenképpen állják az összehasonlítást. Hasonló állapítható meg a magyarországi és a hódoltsági falvakkal kapcsolatban is, hiszen minkét területen a falvak átlagos népessége 140 fő lehetett. A falvak száma ugyan csökkent, ennek azonban elsődlegesen gazdasági és nem népesedési okai voltak. Nagyobb török helyőrségek esetében azonban lényeges változás történt a népesség nemzetiségi összetételében, mivel az eredetileg nagyobb arányban megtelepedett keresztény családok helyét muzulmánok vették át. Ezekben a helyeken a természetes elvándorlás, menekülés mellett jelentős szerepet játszottak a török hatóságok tervszerű kiűritései, áttelepítési akciói. A hódoltsági mezővárosok migrációjának jellemzői tulajdonképpen normálisnak tekinthetők, hiszen az elvándorlás legnagyobb része városokból történt, a migráns személyek pedig abból a társadalmi környezetből kerültek ki, amely tipikusan elvándorló: főként szolgák, földtelenek és nőtlének. Többségük újonnan választott lakóhelyéről hamarosan továbbállt. A migráció iránya is tipikus, általában 5–20 km-en belül, és nem feltétlenül a királyi Magyarországra történt.¹⁵ Persze voltak kivételek, hiszen a nagykereskedőknek alkalmazkodniuk kellett a megváltozott politikai helyzethez, valamint a Bécsset féltő Habsburgok intézkedéseire. Miután a hódoltsági kereskedők gyanússá váltak, és többségüket alkalmasnak találták arra, hogy a töröknek kémkedjenek, kitiltották őket a császárvárosból. Így ezek többsége előbb-utóbb átköltözött valamely Habsburg fennhatóság alatt álló városba, és hódoltsági érdekeit megbízottaival intéztette.¹⁶

Magyarország területét a nemzetiségek viszonylatában érték döntő hatások. A nemzetiségek egyrészt az ország védettebb vidékein éltek, így jelentős népmozgalmi hatások nem érték őket. Az ország középső részén élő magyarság részéről viszont a népesség e természetes növekedése elmaradt. A hódoltság

¹⁴ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 146–152.; Dávid Zoltán: Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. *Keletkutatás* 1993: ősz 56–68.

¹⁵ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 152–166.

¹⁶ Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. *Századok* 129. (1995) 767–790., ill. az egyes példákra ld.: Gecsényi Lajos: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez), *Századok* 129. (1995) 767–790.; Szakály 1995. i. m.

déli részei pedig teljes mértékben elvesztek a magyarság számára. Amíg ott 1522-ben általában és döntően magyar a lakosság, addig 2–3 évtizeddel később elenyésző a számuk, a század végére pedig helyüket szinte teljesen átvették a délről beözönlő délszlávok, akik ugyan addig is nagy létszámban éltek ezen a környéken, illetve az ország belsejében (pl. Ráckeve), de ekkortól kezdve teljesen kiszorították a magyarságot. A Szerémségben a 16. század végén például mindössze 50 magyar háztartást írtak össze. A Temesvári vilajet szandzsákjai közül a lippaiban és a pankotaiban jelentős román letelepedés történt, a gyulaiiban inkább a nemzetiségi domináltak, a csanádiban a lakosság negyede volt csupán magyar, a mohácsiban ellenben fordított a helyzet: a lakosság negyede délszláv, a többi magyar. Dávid Géza számításai szerint a hódoltság lakosságának mintegy 40 százaléka (közel 360 000 fő) nem magyar nemzetiségű volt.¹⁷

A 17. századi török és magyar források az előző századdal ellentétben elégtelenek az országos elemzésre, mivel az adóösszeírások formálissá váltak, pontos adatot még annyira sem lehet nyerni belőlük, mint a 16. századiakból. Ennél jobb módszer a 18. századi adatokból való visszakövetkeztetés.¹⁸ Mielőtt azonban erre röviden rátérnénk, lássuk, hogy ebben a században hogyan hatottak azok a hadjáratok, amelyek (bármennyire is furcsának tűnik) nagyobb hatást gyakoroltak a népességre, mint az előzőben. Magyarország 16. századi történetének újabb feldolgozása szerint a 17. századot a közállapotok aggasztó és az egész századra érvényesülő romlása jellemezte. Ennek okai elsősorban szociálisak, hiszen a társadalomból kiszakadt népelemek (főként a hajdúk és végvári katonák) minden alkalmat megragadtak arra, hogy a polgárháborús viszonyok közepette szerezzenek élelmet, vagyont, jövedelmet. A társadalomból kiszakadt elemek újbóli beillesztése, szocializálása akkor óriási problémát jelentett, s nem véletlen, hogy Bocskaitól kezdve szinte az összes erdélyi fejedelem évtizedeken keresztül igyekezett a hadakozásból és annak melléktermékéből, a rablásból megélő hajdúkat letelepíteni. Azokat a hajdúkat, akiknek hadi erejét aztán szinte minden olyan politikai szereplő igyekezett felhasználni, aki ebben az időszakban Magyarország és Erdély viszonyaiban porondra lépett.¹⁹ A 15 éves háború pusztításait a népesség általában ki tudta heverni. Zimányi Vera számításai szerint a termelőeszközök mintegy 20 százaléka pusztulhatott el, de ez nem egyenlő az embervesztéssel. Zimányi elsősorban az uradalmak népességét vizsgálva kimutatta, hogy a 17. században még további népességnövekedést regisztrálhatunk.²⁰ E században azonban az Erdélyi Fejedelemség hatókörének

¹⁷ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 167–169.

¹⁸ Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfia-történeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics 1997. i. m. 193–196.

¹⁹ Pálffy Géza: *16. század*. Budapest, 2000.

²⁰ Zimányi Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert*, Eisenstadt, 1962.; Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Bp., 1968.; Maksay Ferenc: *Urbáriumok, XVI–XVII. század*. Bp., 1959.

kiszélesedése a hajdúfelkelésekkel együtt oda vezetett, hogy a 17. században állandóvá váltak az erdélyi támadások, amelyek éppen azokat a területeket érintették, amelyek lakói addig viszonylagos, vagy teljes védeltséget élveztek. Az erdélyi fejedelmek, továbbá a hajdúk támadásait a lakosság (miután rövid ideig tartottak) nagy nehezen ki tudta heverni, de azok a nyugodt termelést mindig megakasztották, így hatásaikat tekintve hasonlóak lehettek a Nyugat-Európában dúló harmincéves háború pusztításaihoz, igaz annak mértékét a felszabadító háborúkig sosem érték el.

A hódoltság és a királyi Magyarország viszonyát tekintve azonban e században más elemeket is figyelembe kell venni. Az ún. „hosszú” háborút lezáró zsitvatoroki békében a két állam között a peremvidék jogi, adózási helyzetéről pontos megállapodás született, amelyet a felek saját érdekükben igyekeztek betartani.²¹ Ugyanekkor a 17. században az oszmán hatalom helyi intézményei visszaszorultak a magyarországi és helyi intézményekkel (vármegye, parasztvármegye) szemben, amelyek csökkentették a török hatóságok beavatkozását. (Igaz, a magyarországi vármegyék érdekeit fegyverrel képviselő végváriak becsapásai ezzel együtt gyarapodhattak. Nem véletlen, hogy a lakosság önvédelmét ellátó parasztvármegyék szerepe éppen ebben az időszakban nőtt meg.)²² Noha a bécsi és a magyar hadvezetésben a magyar–oszmán összecsapások során a „felégetett föld taktikája” viszonylag korán, a 16. század első felében felmerült, alkalmazására csupán egy-egy akció során került sor, mivel mind Bécsben, mind pedig a számottevő politikai szerepet játszó magyar államférfiak pontosan tudták, hogy a magyarországi végvárrendszer ellátásában a hódolt területeknek jelentős szerep jutott. Emellett a hódolt területek felperzselésével nemcsak a magyarországi állatkivitelhez szükséges állatállomány tenyésztőhelye szűnt volna meg, hanem az állatkivitelben addigra alkalmazott, és pompásan bevált kereskedelmi rendszer bonyolult szálait érték volna olyan mérvű károk, ami a kereskedelem felbomlását jelentette volna.²³ Ezzel azonban a királyi Magyarország legnagyobb és legmegbízhatóbb jövedelmétől esett volna el, s a harmincadok, valamint azok jövedelme nélkül a török ellen emelt védelmi rendszer finanszírozása megoldhatatlanná vált volna. A kora újkori Magyarország legnagyobb, mindennaposra váló feladata, vagyis az állandó végvári katonaság fenntartása emellett úgy is csorbát szenvedett volna, hogy a végváriak nagy része is a nekik (mintegy zsold helyett) juttatott földből élt, vagyis nem fűződött semmilyen érdeke a termelés és a termelők pusztításához. Ugyanez érvényes a nyugalmi időszakot tekintve a magyarországi oszmán államrend-

²¹ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban* Bp., 1981.

²² Szakály Ferenc: Magyar nemesség a hódoltságban. *Századok* 126. (1992) 562–631.; Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Bp., 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.), Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 49.)

²³ Pálffy Géza: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról (16–17. század). *Kubinyi-Emlékkönyv* (megjelenés előtt)

szerre is, hiszen a termelők elpusztításával megszűnt volna a tímárbirtokos jövedelme.

Ezek után érthető, hogy a legnagyobb pusztulással miért éppen a visszafoglaló háborúk jártak, hiszen ekkor Magyarország állandó és folyamatos hadszínterré vált, egy olyan háborúban, amely a kor ellátási nehézségei és szokásai következtében még nagyobb pusztítással járt, mint az addigi végvárharok. A császári seregek döntő többségét ekkor a modern elképzelések szerint szervezett és felszerelt zsoldosokból álló tömeghadsereg alkotta. A katonaság, valamint a számára szükséges logisztika (igás és háta állatok) élelmének beszerzése a korszak gazdasági viszonyai közepette nem történhetett kizárólag utánpótlási vonalak kiépítésével. Az idegenekből álló seregek folyamatosan nyomultak előre, és olyan „hivatásos” zsoldosokból álltak, akik zsoldból és nem az általuk megművelt földből éltek (erre maga a hadakozás és a gyors előrenyomulás sem nyújtott lehetőséget). Az élelem beszerzése is a nyugat-európai hadszínterekhez hasonlóan általában helyben, vagyis a hadi területnek tekintett ország parasztjaitól, kézműveseitől, városi polgáraitól történt.²⁴ Mivel több éven át tartó hadi tevékenységről volt szó, a katonaság telettése sem az országon kívül történt, hanem az országon belül, így a mintegy szabad rablásra engedélyt nyerő katona személyében a korábbiaknál élőködőbb réteg használta ki a magyarországi termelőket, hiszen maga sem volt termelő, mint a korábbi végvári katona. A 17. század utolsó harmadát éppen ezért jellemezte a vármegyék és városok által benyújtott, a katonaság rablásait panaszló kérvények sokasága. A császári katonák rablásait Esterházy Pál nádor, valamint az elfogultsággal egyáltalán nem vádolható felső-magyarországi német hadbíró egyaránt elítélte: *„száz év alatt nem fizetett annyit az ország, mint amennyit az elmúlt két évben az idegen katonaságnak. Aligha van még egy keresztény ország, mely hasonló sanyarú sorsra jutott volna, ha ez így megy tovább, a nép egymás után otthagyja ősei földjét, s akkor a fejedelem nemsokára sivár pusztaság és lakatlan erdők felett fog csupán uralkodni.”* Az idegen katonaság tehát úgy bánt az ország népével, mintha megszállt országban lenne, és ezt a kuruc mozgalmak által leginkább érintett felső-magyarországi régióban még inkább igaznak tekinthetjük. Fellépésüknek az lett az eredménye, hogy az addig annyira bolygatott népesség állandó készenlétben élt, állandóan felkészült arra, mikor kell menekülnie, átköltöznie egy biztonságosabb helyre.²⁵ A másfél század alatt kialakult szabályok, a „vitézi törvények”, amelyek a magyar–török kényszerű együttélést bizonyos keretek

²⁴ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.) 53–64.

²⁵ Wellmann Imre: Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 18. (1975) 701–730., 701–715.; Wellmann Imre: Gazdasági élet Magyarországon a felszabadító háború idején. In *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Salgótarján, 1987. 40–78., ill. ugyanebben a tanulmánykötetben: Fenyvesi László: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687). 103–124.; Varga J. János: Inszurrekció, kvártély és porció (Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában) 125–133.

közé szorították, immáron érvénytelenné váltak. A többé-kevésbé visszavonuló oszmánok részéről ekkor már a „meg nem tarthatóság” érzése volt a döntő, vagyis a általuk birtokolt országrészből igyekeztek még annyi jövedelmet megszerezni, amennyit lehetett. Ehhez hozzájárult, hogy miután a császári seregek részéről nem egységes előrenyomulásról volt szó, hanem a támadó csapatok háta mögött, bekerítve ugyan, de szigetszerűen megmaradtak török helyőrségek, ahonnan (szükségszerűen) a hátszázgot voltak kénytelenek pusztítani, hiszen utánpótlási vonalaikat nagyrészt elvágták.

Amennyiben a török erőket maguk előtt toló császári csapatok elhagyták az ország egyes területeit, illetve a hadakozás egyes vidékeken megszűnt, a visszatérő lakosság ekkor sem nyugodhatott, hiszen a néhány évre rá kitört Rákóczi-szabadságharcra összefüggő hadakozások ismételten feldúlták azokat a falvakat is, amelyekben éppen ekkor indulhatott meg a gazdaságok újjáépítése, ahol a lakosság visszaköltözése ekkor érhetne volna el azt a fokot, amely a biztos megtelepedés előfeltétele volt. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc nagyrészt éppen az azt megelőző kuruc felkelésekben leginkább érintett társadalmi rétegre, vagyis a korábban kivívott szabadságaikat, előjogaikat féltő „vitézli rendre” támaszkodott. A 16–17. században létrejövő védelmi rendszert fenntartó végváriak ugyanis különleges helyzetüknek köszönhetően olyan kiváltságokat szereztek, amelyek kiemelték őket a jobbágyok közül, jó néhányuk nemesi szabadságot vívott ki, a többiek pedig a nemesi rend által bírt jogok közül számosat megszereztek. Miután a végváriakra immáron nem volt szükség, megindult az ott szolgáló katonaréteg ismételt alávetése, megszerzett kiváltságaiknak elvétele. A hajdúkhöz hasonlóan az ő „szocializációjukra” is szükség volt, és a kuruc felkelések társadalmi háttereként e konfliktus is hozzájárult ahhoz, hogy a császári csapatokkal csatározó kuruc erők jelentős károkat okozzanak az éppen újjáépülő ország népességében. Ehhez nagy mértékben hozzájárult, hogy a kuruc seregek nagy csatákban jórészt vesztek, így portyázással igyekeztek sikereket elérni. Ez a „gerillaharc” azonban éppen a termelőkre nézve járt a legpusztítóbb következményekkel. Új tényezőként használták ki a nemzetiségeket. A Habsburgok főként a frissen letelepedett szerbeket buzdították arra, hogy önmaguk védelmében pusztítsák el a kurucok mellett állók falvait, mezővárosait. Ennek következtében a Délvidék szinte teljesen elpusztult, de a nagy népmozgásoktól addig mentes alföldi mezővárosokból is rengetegen menekültek el. Sajnálatos módon a hadakozások során a felégetett föld taktikáját immáron erőteljesen alkalmazták, ami elsősorban kitelepítésekkel, falvak elpusztításával járt.²⁶ Az országban állomásozó katonaság ellátására

²⁶ Wellmann Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In Köpeczi Béla – Hopp Lajos – Várkonyi Ágnes, R. (szerk.) *Rákóczi-tanulmányok*. Bp., 1980. 33–58., Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.) *Pest megye múltjából*. Bp., 1965. 9–94., 56–60.; Benda Kálmán: Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In Köpeczi – Hopp – Várkonyi 1980. i.m. 141–158., ill. Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség*,

bevezetett új adórendszer, és annak szigorú behajtása szintúgy nehezítette az ország lakosainak helyzetét. Ehhez járult az 1707 és 1710 között kitört súlyos pestisjárvány. A járványban elhunytak száma nem ismert, csupán becslésekre hagyatkozhatunk, de eszerint 300 000 és másfél millió között lehetett azok száma, akik részben ily módon kerültek a háború áldozatai közé. A Szepesség legnagyobb városában, Lócsén összesen 2060, Rozsnyón 2025 halottat számláltak össze. Pest megyében pedig mintegy 23,8 százalékos pusztulással számoltak. Emellett súlyos veszteségek érték Bihar, Szabolcs, Szatmár megyék népét, valamint a Hajdúság és a Kunság területén élőket.²⁷

Az állandó mozgó seregek jelenléte miatt Magyarország népessége a Rákóczi-szabadságharc után mintegy 4 millió fő lehetett, ami szinte megfelelt a 16. századra becsülhető mennyiségnek. Ennek okai elsősorban az elhúzódozó tizenötéves éves háborúra, az erdélyi fejedelmek (Bocskai István és hajdúi, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György) támadásaira vezethetők vissza. Ezek a hadjáratok rövid távon átvészelték volna, de olyan gyorsan követték egymást, hogy hosszú távon a lakosság regenerációját jelentős mértékben akadályozták. A legnagyobb pusztítást ezzel együtt a visszafoglaló háborúk, valamint a Rákóczi-szabadságharc hadakozásai okozták. A Szekfű által megrajzolt kép elsősorban ezekre volt jellemző, és nem a 16–17. századi állapotokat tükrözi. A három évtizeden keresztül szinte megszakítatlanul folyó hadjáratok olyan pusztításokat okoztak, amelyek hatására a 17. századi népességgyarapodás elveszni látszik, és az ország lakossága csupán a 16. századi szintet tudta megtartani. Az ország magyar nemzetiségű lakosságának aránya a 15. századi 70–80 százalékról 50 százalékra esett vissza, és noha a nyelvhatár lényegesen nem módosult, a vegyes magyar–nemzetiségi területek nagysága lényegesen lecsökkent, és a tisztán nemzetiségi vidékek aránya jóval nagyobbá vált. Az újabb kutatások szerint összességében 650–800 000 fős veszteséggel számolhatunk, mely egyrészt a bekövetkező embervesztésből, másrészt az elmaradt lakosságnövekedésből eredt.²⁸

---

hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.) 72–73.

²⁷ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Bp., 1989. 25–80., 25–39. A pestisre: Wertner Mór: *Die Pest in Ungarn, 1708–1711*. Leipzig, 1880.; Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban. In Keleti – Lakatos – Makkai 1965. i.m. 9–94.

²⁸ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 171.

**WAR AND POPULATION IN EARLY MODERN HUNGARY
(16–17TH CENTURY)***Summary*

The author emphasises that it is not possible to determine the exact population size of early modern Hungary because of the lack of suitable historical sources but the main trends and characteristics can be explored. The period between the first quarter of the 16th century and the first decade of the 18th century can be described by permanent state of war which decisively influenced the population development of that age. The direct impact of war in the 16–17th centuries was not so serious as the accounts of the travellers of the epoch and the works of historians analysing their descriptions suggested till now. Early modern society and economy had probably better conditions even in that period. The verses, prayers and meditations can prove this statement describing very vividly the merchants and peasant-businessmen-entrepreneurs who lived in welfare and in abundance of money and all kinds of goods.

The war against the Ottoman Empire struck in the most serious way first of all the southern part of the country where the population almost entirely changed and the regions where the Hungarian had formerly lived in majority were populated by Southern Slavs. The territories out-of-the way did not suffer serious losses in the 16th century not such as in the time of the campaigns led by the princes of Transylvania (Bocskai, Bethlen, the two György Rákóczi) in the first half of the 17th century when the plundering troops of the soldiers broken away from the society (the so called hajdúk) caused great devastation. Even larger population decrease accompanied the wars of liberation (1683–1699) and the independence war led by Ferenc Rákóczi (1703–1711). In that time because of the campaigns of the foreign armies, which did not want to settle down for a longer time, and the plunders of the irregular troops of Rákóczi, who first of all waged guerrilla war, the 16–17th century population growth of the country was lost, population size must not have been larger than the estimated one for the turn of the 15–16th centuries. The proportion of the ethnic groups living on the territory of the country has significantly changed. The proportion of the Hungarian population of about 80% estimated for the beginning of the 16th century has come down to about 50% and the proportion of the ethnically mixed territories has significantly got larger compared with former periods.